

**Conf. univ. dr. Ioana Feodorov,
Institutul de Studii Sud-Est Europene
al Academiei Române, București**

**PROGRAMUL EDITORIAL
AL SFÂNTULUI ANTIM IVIREANUL,
MODEL PENTRU COMUNITĂȚILE
ARABE CREȘTINE DIN SIRIA ȘI LIBAN¹**

Abstract: *Athanasius Dabbas, the Metropolitan of Aleppo in-between two tenures as a Patriarch of Antioch and All the East (Athanasius III, 1686-1694, 1720-1724), visited Bucharest in Wallachia in 1700-1704, looking for political protection and financial help for the Arab Christians of Ottoman Syria. He worked here together with Antim the Iberian, a hierarch of the Romanian Orthodox Church, a great scholar and skilled printer. They printed together for the first time in Arabic types, in the East, two church books with parallel text in Arabic and Greek: a Missal (1701) and a Book of Hours (1702). Dabbas received as a gift the Arabic types and other printing tools that he brought with him to Aleppo, where he kept on printing in 1705-1711. His were the first books printed in Arabic, and with Arabic types, in the realm of the Ottoman Empire, and in the Middle East in general. This paper deals with the printing program that he came to know in Wallachia and then resumed in Syria, which resulted in a model, followed by other Eastern workshops afterwards.*

Keywords: *Arabic printing, church books, Athanasius Dabbas, Antim the Iberian, Aleppo, Ottoman Syria.*

Arabii au cunoscut mesajul hristic încă din epoca timpurie a creștinismului. În *Noul Testament* se spune că, alături de alte neamuri, arabii i-au auzit la Cincizecime pe Sfinții Apostoli vorbind în limba lor:

1. O parte dintre informațiile și comentariile ce urmează, interpretate aici dintr-o altă perspectivă, se regăsesc, într-o formă mai bogată, în cartea mea *Tipar pentru creștinii arabi. Antim Ivireanul, Atanasie Dabbas și Silvestru al Antiohiei*, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, Brăila, 2016.

„[...] Cretani și Arabi, îi auzim pe ei vorbind în limbile noastre despre mărețiile lui Dumnezeu!” (Faptele Apostolilor 2, 11). Sfântul Apostol Pavel relatează șederea sa în sudul Iordaniei, printre nabateenii care aveau să se alătore primilor creștini: „Dar când a binevoit Dumnezeu, Cel ce [...] prin harul Său m-a chemat [...], de îndată [...] m-am dus în Arabia și m-am întors iarăși la Damasc” (Epistola către Galateni 1, 17). Răspândindu-se în secolul al II-lea la triburile nomade din provincia romană Arabia și, mai târziu, în marile orașe (Hira, Petra, Palmira), creștinismul era prezent în zorii islamului și în Yemen: urme arheologice probează existența unei biserici în capitala San‘ā. Poeții musulmani din secolele IX-XII se arătau impresionați de educația temeinică și trăirea religioasă profundă pe care le aflaseră în mănăstiri creștine din Irak, Arabia de Nord și Egipt.²

Bisericile din Orientul Mijlociu se diferențiază, pe de o parte, prin dimensiunea lor teologică, ținând de atașamentul față de hotărârile conciliilor de la Niceea (325), Efes (431) și Calcedon (451) cu privire la raportul dintre cele două firi ale lui Iisus Hristos, cea dumnezeiască și cea omenească, iar pe de altă parte, prin dimensiunea culturală – greacă, siriacă, coptă, arabă, armeană, georgiană, siro-malabară etc.³ Dintre comunitățile creștine de expresie arabă, Biserica Greco-Ortodoxă a Antiohiei și Întregului Orient este aceea cu care creștinii români au avut, în secolele XVI-XVIII, legăturile cele mai apropiate.

Atașată ritului bizantin după secolul al XII-lea⁴, Biserica Antiohiană datează, la fel ca și celelalte patru cu care împarte această glorie străveche – Ierusalim, Alexandria, Constantinopol și Roma –, din epoca apostolică, fiind întemeiată de Sfântul Apostol Pavel în prima sa călătorie în Siria. În orașul Antiohia a fost rostit pentru prima oară cuvântul „creștin” pentru a-i denumi pe ucenicii Mântuitorului Iisus Hristos. Numeroase sunt referirile la acest oraș în mai multe cărți ale

2. Vezi *Creștinătatea arabă orientală*, traducere din limba spaniolă de Anca Iri-na Ionescu, ed. coord. Ioana Feodorov, București, 2016, p. 13-18.

3. Pentru detalii vezi, dintre puținele surse disponibile în limba română, Dietmar W. Winkler și Klaus Augustin, *Bisericile din Răsărit*, Graz – București, 2003, și Ronald Roberson, *Bisericile Creștine Răsăritene. O scurtă prezentare*, Iași, 2004.

4. Până atunci creștinii sirieni au urmat un rit propriu Bisericii lor, cunoscut în literatura teologică drept „ritul antiohian”.

Noului Testament. Datorită atașamentului lor la ritul bizantin, credincioșii antiohieni sunt adesea numiți în literatura arabă *rūm* („romeii“, adesea tradus – incorect – prin „grec“): termenul trimite la *Al-Rūm*, numele arab al Bizanțului, „a doua Romă“.

Pentru populațiile creștine au urmat vremuri nestatornice și amare după cucerirea Levantului de către turcii otomani, întemeietorii unei entități statale cu o existență excepțional de lungă, Imperiul Otoman (1299-1922)⁵. Guvernatorii numiți de Înalta Poartă au poruncit persecuții anti-creștine severe în teritoriile Patriarhiilor creștine ale Antiohiei, Ierusalimului și Alexandriei, pe care Imperiul le înglobase. Construcția bisericilor a fost interzisă în mai multe rânduri, creștinii au fost siliți să trăiască doar în anumite cartiere din marile orașe (Alep, Damasc și Mosul) ori să se refugieze în munții Libanului și ai Kurdistanului. Comunitățile creștine răsăritene au trăit, sub stăpânirea musulmană, felurite neajunsuri de care au avut parte minoritățile supuse unui sistem legal discriminatoriu și unei fiscalități împovărătoare. La jumătatea secolului al XVII-lea creștinii arabi aveau mari dificultăți să evolueze social și cultural și să-și apere identitatea spirituală. Trebuie subliniat faptul că, în marea lor majoritate, arabii creștini din Orientul Mijlociu au trăit, de la cucerirea otomană și până astăzi, în ținuturi aflate sub cârmuire musulmană, adică între granițele „Casei islamului“, *Dār al-’Islām*.

Nevoia de acces la tehnologia revoluționară a tiparului a fost una dintre primele rațiuni pentru care ierarhii Bisericilor orientale s-au îndreptat către Occident, la începutul secolului al XVI-lea. Adoptarea meșteșugului tiparului a avut, în Orientul Mijlociu, efecte și mai adânci decât în Europa, unde mașinile de tot felul erau mai puțin neobișnuite, fiind răspândite în diverse întreprinderi economice. Pentru populațiile musulmane din răsăritul Mediteranei, acceptarea acestei noi perspective asupra comunicării informației științifice și a cunoașterii teologice a necesitat un timp mai îndelungat, întrucât în educație și în cultură cuvântul rostit avea o greutate și o credibilitate mai mare decât

5. Imperiul a fost întemeiat în 1299 de Osman I (1258-1326), căpetenia turcilor ogūzi. Cuvântul „otoman“ vine de la numele turcesc al acestui sultan, ‘Othmān (cu variantele întâlnite în cronicile europene: Otman, Otoman) bin Ertuğul.

cel scris, recopiat și adesea deformat în cursul transmiterii. Așa cum se știe, turcii otomani au adoptat în secolul al XI-lea scrierea arabă, socotită atunci, ca și acum, o scriere cu caracter sacru. Capacitatea de a reproduce texte arabe prin mijloace mecanice a creat în societatea otomană o frământare de lungă durată, care a fost rezolvată oficial de-abia în 1727, la două secole și jumătate de la invenția lui Gutenberg.

După cucerirea otomană a Siriei, în 1516, Patriarhia Antiohiei și-a păstrat, oficial, autonomia printre celelalte Biserici răsăritene, până către mijlocul secolului al XVIII-lea. Patriarhul, de obicei de origine arabă, cu reședința la Damasc, a continuat să fie ales de credincioșii sirieni și de structurile ierarhice ale Bisericii. Patriarhii Antiohiei Macarie III Ibn al-Za'īm (1647-1672), Atanasie III Dabbās (1686-1694, 1720-1724) și Silvestru din Cipru (1724-1766) și-au asumat aceeași sarcină: să mențină viu spiritul creștin ortodox, în expresia sa arabă. Situația era asemănătoare pentru români și levantini în multe privințe, deși ei erau supuși în forme diferite presiunii otomane. Printre alte aspirații comune era aceea legată de limba de cult. Credincioșii din Patriarhia Antiohiei, singura care a folosit araba continuu ca limbă oficială, doreau, în secolul al XVI-lea, să înlocuiască limba veche de cult, greaca, cu cea vernaculară, asumându-și astfel pe deplin arabitătea. În aceeași vreme, românii se străduiau să realizeze trecerea de la limba bisericască moștenită de la strămoși, slavona, la limba folosită de credincioși în mod curent, româna: și aici se născuse necesitatea răspândirii scrierilor liturgice prin cărți în limba vernaculară. În Țara Românească lumina tiparului fusese însă adusă încă din primul deceniu al secolului al XVI-lea, iar faima tipografilor de aici se răspândise departe, până în Levant. Veniți dinspre apus, primii tipografi care au lucrat la Târgoviște, călugărul Macarie, Dimitrie și Moise Liubavici, au găsit aici libertatea de a-și continua activitatea pe pământ românesc. Li se adăugaseră apoi tipografi din alte regiuni locuite de români – Filip Moldoveanul la Sibiu, diaconul Coresi la Brașov, mitropolitul Dosoftei la Iași.

Încă din secolul al XVI-lea patriarhii antiohieni și-au întors privirile către Europa de Răsărit: răspunsul binevoitor al cârmuitorilor români, poloni, ucraineni ori ruși i-a determinat să plece în lungi și primejdioase călătorii. Speranțele lor erau întemeiate îndeosebi pe solidaritatea religioasă și dărnicia Țărilor Române, care au susținut

creștinismul oriental în lunga perioadă a dominației otomane. Erau cunoscute la Constantinopol, Ierusalim, Damasc și Alexandria evlavia și dărnicia domnilor Moldovei și ai Munteniei, care susținuseră Bisericele răsăritene încă din zorii organizării statale a acestor ținuturi.

Perioada cea mai activă a relațiilor dintre români și creștinii din Patriarhia Antiohiei a început odată cu vizita în Moldova a patriarhului sirian Yūwākīm al V-lea (1580-1592). În călătoria sa din anii 1652 și 1658 în Țările Române, Ucraina și Rusia, patriarhul Macarie al III-lea Ibn al-Za'īm și fiul său arhidiaconul Paul ('din Alep') au trăit aproape patru ani printre români. Tiparul – văzut în epocă drept o armă redutabilă în înfruntările inter-confesionale – era râvnit în mod deosebit de ierarhii Bisericilor din Levant, aflați sub atacul catolicismului îndeosebi după 1627. De la sfârșitul secolului al XVI-lea, Bisericele răsăritene au fost asaltate de cărți liturgice și de catehizare în spirit catolic, tipărite la Roma și în alte imprimării italiene. În absența unor tipărituri care să conțină rânduielile din tradiția bizantină, clerul și credincioșii din Patriarhia Antiohiei aveau acces numai la cărți cu conținut catolic, trimise de tipografiile occidentale sau aduse de misionarii iezuiți. Orice tipăritură apărută în arabă la Roma avea nevoie de aprobări îndelung cumpănite, pentru a evita să se strecoare vreo „eroare doctrinară”, adică elemente de dogmă și de cult aparținând altor Biserici decât aceea catolică.

Istoria tiparului arab a început în Răsăritul Europei și în Orient cu lucrarea săvârșită împreună de Antim Ivireanul, cărturar și tipograf de geniu, viitor mitropolit al Ungrovlahiei, și Atanasie al III-lea Dabbās, mitropolitul Alepului, patriarh al Antiohiei aflat între două păstoriri. Două cărți în limbile greacă și arabă au fost tipărite în 1701 (Snagov) și 1702 (București) la cererea lui Atanasie Dabbās – primul pas în împlinirea unei vechi aspirații a ierarhilor Bisericii Antiohiene: aceea de a pune la îndemâna preoților din regiunea Levantului cărți de cult în limba vernaculară, araba, întocmite după versiuni traduse și diortosite de mari cărturari arabi creștini. Continuarea lucrării a fost asumată de Atanasie Dabbās, care, primind în dar la întoarcerea sa la Alep în 1705 materialul tipografic arab creat de Antim Ivireanul, și-a continuat acolo, într-o tiparniță înființată de el în reședința mitropolitană, lucrarea începută în Țara Românească.

Următorul episod consemnat în istoria relațiilor româno-arabe prin tipar îl constituie imprimarea unor cărți arabe la Iași sub îngrijirea patriarhului Silvestru al Antiohiei, călător în Moldova și în Țara Românească între anii 1735-1748. Pornind pe aceeași cale ca și ilustrul său înaintaș Atanasie Dabbās, Silvestru s-a adresat începând din 1730 domnilor Moldovei și Munteniei, îndeosebi lui Ioan și Constantin Mavrocordat⁶. Patriarhul sirian a imprimat la Iași, în tiparnița Mănăstirii Trei Ierarhi, mai multe cărți în limba arabă, cu alfabet arab. Așa cum se întâmplase și mai înainte în Muntenia, tipăriturile arabe din orașul de scaun al Moldovei au fost realizate cu muncă și meșteșug românesc. Primind în 1746 ca metoc al Patriarhiei Antiohiene Mănăstirea Sfântul Spiridon din București, cu toate averile sale, patriarhul Silvestru s-a așezat aici, continuându-și activitatea începută la Iași, prin tăierea și turnarea de litere arabe, cu ajutorul ucenicilor sirieni din obștea monahală nou înființată. Este probabil că materialul tipografic pregătit la Mănăstirea „Sfântul Spiridon“ a ajuns în 1750 la Beirut, unde meșteșugul tiparului arab ortodox, născut în atelierele românești, și-a continuat evoluția în mediul primitiv al comunității arabe creștine.

Legătura românilor cu tiparul în arabă i se datorează însă întâi de toate lui Atanasie Dabbās. Născut la Damasc, Būlos (Paul) Dabbās venea dintr-o veche familie creștină din Ḥawrān, în sud-vestul Siriei de azi, care dăduse în trecut doi patriarhi. Educația predominant grecească a tânărului Paul a inclus și studii de arabă clasică, siriacă, latină și italiană. A îmbrăcat schima monahală la Mănăstirea „Sfântul Sava“ din Betleem, fiind apoi ales stareț (ieromonahul Procopie). Încăunat mai întâi mitropolit al Alepului, după alegerea sa, în 1685, în scaunul de patriarh al Bisericii Antiohiene el a fost confirmat la 25 august 1686 de Patriarhia Ecumenică, luând numele de Atanasie al III-lea. Dabbās a renunțat temporar la înaltul cin în 1694, după apariția unui compe-

6. Ioan N. Mavrocordat, domn al Moldovei (iunie 1743 – mai 1747); Constantin Mavrocordat, fratele acestuia, domn în Țara Românească (septembrie 1730 – octombrie 1730; octombrie 1731 – aprilie 1733; noiembrie 1735 – septembrie 1741; iulie 1744 – aprilie 1748) și în Moldova (aprilie 1733 – noiembrie 1735; septembrie 1741 – iunie 1743; aprilie 1748 – august 1749).

titor, Chiril V Ibn al-Za'īm⁷, preferat de credincioșii Bisericii antiohene care doreau unirea cu Biserica latină. Primele decenii ale secolului au fost marcate de disensiuni în Biserica Antiohiană, sub acțiunea constantă a misiunilor catolice și apăsarea guvernatorilor otomani, mereu mai lacomi de averi. Acordul semnat în 1694 de cei doi competitori la scaunul antiohian prevedea, la cap. 6, că după moartea lui Chiril al V-lea urma să păstorească Atanasie al III-lea Dabbās, care își păstra între timp cinul de mitropolit al Alepului. Atanasie al III-lea a stat în scaun între 25 iunie 1685 – octombrie 1694 și din nou ianuarie 1720 – 13 iulie 1724. Între 1705 și 1707 Atanasie a ocupat și scaunul de arhiepiscop al Ciprului, acordat lui de Gabriel al III-lea, patriarhul Constantinopolului. Revenit în scaunul patriarhal, Atanasie Dabbās a urmat calea Ortodoxiei, ale cărei învățături le cunoștea și le susținea cu mai multă tărie la acea vreme. Cu toate acestea în 1724, îndată după moartea sa (survenită la 13/24 iulie), un mare număr de credincioși au ales unirea cu Roma, după ani de dispute interne.

A rămas în analele Bisericii Antiohiene mai întâi preocuparea lui Atanasie Dabbās de a păstori cu înțelepciune ca episcop (mitropolit) al Alepului. Printre alte fapte reținute de istoria bisericească este emiterea în 1716 a unui cod de conduită pe care l-a așezat, săpat în marmură, pe zidul catedralei din Alep. Acesta privea mai multe chestiuni administrative și morale: ținuta și purtarea potrivită pentru un bun creștin, astfel încât să nu cadă pradă necuviinței, desfrânării și exceselor de orice fel; hirotonirea în temeiul unor merite vădite („ca să nu se facă hirotoniri pe temeiul corupției, a simoniei, a vreunei proptele sau a vrerii celor puternici”); să fie înlăturați din ierarhia Bisericii Antiohiene înalții dregători sau slujbași ai guvernării otomane etc. La o cercetare atentă a acestui cod de conduită se poate constata că unele precepte evocă principiile morale expuse de Cantemir în *Divanul*, ori învățăturile lui Antim Ivireanul în *Didahiile* sale.

Vizitele lui Dabbās la București s-au petrecut în vremuri grele pentru creștinii din Siria, aflați sub directă guvernare otomană din 1516, anul când sultanul Selim I a cucerit ținuturile locuite de credincioșii

7. V. prefața la *Istoria patriarhilor Antiohiei – Synopsis peri ton hagiostatōn patriarchon Antiocheias*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XLVIII, 1930, nr. 10, p. 857.

Bisericii răsăritene. Prefețele cărților arabe tipărite spre folosul slujitorilor altarelor din Bisericiile răsăritene oglindesc starea comunităților creștine din Levant. Dabbās declara în introducerea la *Psaltirea* de la Alep din 1706: „Frații întru credință din ținuturile arabe care și-au păstrat râvna se află în mizerie din pricina împilării la care i-au supus otomanii.“

Dabbās se afla la București în martie 1700. La Curtea lui Brâncoveanu Atanasie Dabbās a fost socotit ca un oaspete de seamă, a devenit duhovnicul și sfătuitorul domnului, a hirotonit episcopi și preoți. Un frumos portret al lui Atanasie Dabbās, scris la puțină vreme după moartea sa în 1724, a fost inclus de vornicul și cronicarul Radu Popescu în *Istoriile domnilor Țării Românești*: „Noi încă l-am văzut pe acest sfânt patriarh kir Athanasie, că au venit aicea în țara noastră și în zilele lui Costandin Vodă și în zilele Măriei sale lui Nicolae Vodă. Era un om dumnezeesc, bun, blând, smerit, ferindu-se de toate realele atâta cât întrecea întru bunătați pe toți ceilalți câți i-am văzut în viața noastră. Făcut-au și cărți bisericesti pravoslavnice cu slove hărăpești, tipărindu-le aicea în țară. Care ducându-le sfinția sa în țara Antiohiei și împărțindu-le pe la biserici, s-au umplut toți de bucurie, mulțumind sfinției sale de lucrul care ei niciodată nu văzuse: cărți date în tipariu cu slove hărăpești.“⁸

Antim Ivireanul a fost acela care a luat asupra sa această sarcină dificilă, ajutat fiind de ierarhul și cărturarul Atanasie Dabbās, cel mai bun sfătuitor în ce privește aspectul scrierii arabe. Antim a confecționat poansoanele și literele arabe folosite la imprimarea a două volume bilingve (greacă și arabă). Textele predosloviilor incluse în cărțile tipărite împreună, semnate de Atanasie Dabbās, indică foarte limpede faptul că Antim a fost acela însărcinat de domnul Constantin Brâncoveanu cu făurirea literelor arabe și cu tiparul în sine. L-au ajutat nu numai cunoștințele sale de limbă turcă osmană, scrisă cu litere arabe până la Reforma lui Atatürk din 1921, ci și capacitatea sa de a tipări în mai multe alfabetice – grecesc, slavon, latin – precum și materialul tipografic adaptat fiecăreia dintre limbile care le folosesc. După cum afir-

8. Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. Constantin Grecescu, București, 1963, p. 273-274, reluat în *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. îngrijită de Mihail Gregorian, în *Cronicari munteni*, vol. I, București, 1961, p. 544.

mă Dabbās în textul arab al *Liturghierului* din 1701, Brâncoveanu i-a poruncit lui Antim să „făurească o tiparniță arabă cu mare îngrijire”⁹.

Planul editorial gândit de Atanasie Dabbās a început, după modelul pe care l-a văzut în tiparnițele antimiene, cu *Liturghierul și Ceaslovul*. Antim Ivireanul a folosit garnitura de litere arabe creată de el în 1701 pentru a tipări întâi un *Liturghier*, la porunca domnului Constantin Brâncoveanu, în atelierul domnesc întemeiat de el la mănăstirea cu hramul Intrarea Maicii Domnului în Biserică din Ostrovul Snagov (*Liturgikon – Kitāb al-qudūsāt al-ṭalāṭa al-ilāhiyya*, 252 p.). Prima carte liturgică a creștinilor ortodocși, *Liturghierul* (gr. *Λειτουργικόν*, sl. *Slujebnic*, ar. *Qondāq* < gr. *κοντάκιον*) le era de strictă necesitate preoților din Bisericile răsăritene. Primul text pe care îl pregătise pentru tipar Dabbās, după versiuni diortosite de mari ierarhi din Siria, era așadar *Liturghierul*, carte menită să-i ajute pe preoții antiohieni să slujească în limba arabă urmând toate canoanele Ortodoxiei statornicite pentru Vecernie, Utrenie și Sfânta Liturghie. În literatura arabă de specialitate cartea a primit și titlul *Al-Qondāq al-fallāhī*, „Condacul valah”.

A urmat apoi *Ceaslovul*, la București, în tiparnița domnească, în 1702 (*Horologion – Kitāb al-Urūlūḡiyūn*, 731 p.). Versiunea arabă a *Ceaslovului* este rezultatul diortosirii de către episcopul Meletie Karma, către 1630, a traducerii lui ‘Abdallāh Ibn al-Faḡl, comparată cu texte vechi bizantine și siriace. Textul *Ceaslovului* fusese trimis de Karma mai întâi la Roma, pentru a fi tipărit, dar nu a primit aprobarea Congregației de Propaganda Fide, care a cerut modificarea lui astfel încât să corespundă dogmelor Bisericii latine. Cărțile au fost îngrijite chiar de Dabbās: textul cuprinde termenii *bi-ltimās wa-mušārafa*, „la rugămintea și sub îngrijirea (supravegherea)” lui. Întreaga ornamentație a cărților – frontispicii, chipuri de sfinți, simboluri creștine, frize marginale și cartușe – sunt datorate lui Antim și ucenicilor săi¹⁰.

Perioada de colaborare cu Atanasie Dabbās corespunde, așadar, cu aceea a activității tipografice de la București și Snagov și se încheie în 1705, anul când amândoi părăsesc orașul de scaun al Țării Românești,

9. *Liturghierul*, Snagov, 1701, a doua prefață, paragraful final.

10. Ilustrația care însoțește acest text provine din cărți păstrate la Biblioteca Academiei Române din București, Secția Manuscris și Carte Rară.

îndreptându-se către o nouă viață de păstorire și lucrare duhovnicească – Antim la Râmnic, Atanasie la Alep. Atelierul lui Antim Ivireanul nu a mai produs nici o carte cu litere arabe după plecarea definitivă a lui Atanasie Dabbās de la București în 1704.

Dabbās a primit în dar la plecare literele arabe și alte piese tipografice folosite pentru cele două cărți tipărite la Snagov și București (poansoane, matrițe, inclusiv aceea a stemei brâncovenești. Cunoștințele acumulate în atelierile antimiene îi vor fi fost de-ajuns pentru a crea un alt teasc la Alep, la reședința mitropolitană. Aici au fost tipărite între 1706 și 1711, prin grija lui, opt cărți creștine în litere arabe, câteva urmate de ediții ulterioare. Nu pare plauzibil totuși ca el să fi învățat în Țara Românească să imprime precum un tipograf profesionist, cunoscând toate tainele „zețuirii unei pagini cu litere mobile”.¹¹ Așadar, atelierul său s-a îmbogățit cu tineri care, aducând cu ei talentul și priceperea în arta orfevrieriei (așa cum se întâmplase și în vremea lui Gutenberg), le-au adăugat cunoștințele despre meșteșugul tiparului transmise de Atanasie Dabbās și de ucenicii sirieni care îl însoțiseră la București. Atanasie Dabbās a luat cu el, la plecarea de la București, literele arabe turnate de Antim Ivireanul, pe care apoi un gravor sirian mai puțin priceput decât acesta, poate ‘Abdallāh Zāher, le-a folosit ca model pentru a turna o altă garnitură, cu calități estetice inferioare.

Atanasie Dabbas a început realizarea programului său editorial încă de la București, cu cele două cărți tipărite împreună cu Antim Ivireanul, *Liturghierul și Ceaslovul*, pentru care adusesese cu sine, de la Alep, versiunile arabe. Au urmat, într-o serie obișnuită pentru tipografiile din Țările Române, cărțile de strictă necesitate pentru parohiile antiohiene din Siria creștină.

Prima carte a fost *Psaltirea (Kitāb al-Zabūr al-Šarīf)*, care ieșea din teasc în 1706. Alegerea *Psaltirii* a fost determinată de locul special al acestei cărți sfinte în viața credincioșilor din Levant: folosită de slujitorii altarelor și de comunitățile monastice, ea era și una dintre cărțile

11. Pentru explicații despre tehnologia săpării poansoanelor și turnării literelor vezi Tit Simedrea, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740-1750*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXII, 1965, nr. 9-10, p. 877 ș. urm.; Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei, 1998, p. 53-54, 105.

de învățătură pentru toți creștinii. *Psaltirea*, în 1706, urmează rânduiala liturgică și include cei 151 de Psalmi – 150 canonici și ultimul apocrif – și zece *Cântări biblice ale lui Moise (taṣābīḥ)* adăugate textului.

Tot în 1706 a fost tipărită pentru prima dată *Sfânta Evanghelie (Kitāb al-Inḡīl al-Šarīf al-Ṭāhir wa-l-miṣbāḥ al-munīr al-zāhir)*. Ea are în prefață laude aduse domnului Constantin Brâncoveanu și un elogiu al patriarhului Atanasie (compus de un alt autor). Dabbās afirmă că a revizuit textul după o scriere greacă, a corectat „frază cu frază” (*ḡumla fa-ḡumla*) și a îndreptat „slovă cu slovă” (*lafza fa-lafza*) forma arabă folosită până atunci în Biserica Antiohiană, care se păstra în numeroase manuscrise. De la p. 213 la p. 243, într-o *Scară*, este indicat textul scriptural rânduit pentru fiecare duminică și fiecare praznic de peste an, începând cu Duminica Sfințelor Paști și sfârșind cu Sâmbăta Mare. În 1708, a doua ediție a *Sfintei Evanghelii* a fost tipărită cu ajutor din Ucraina, de la hatmanul Ivan Mazepa. În 1709 a fost necesar un nou tiraj al acesteia, ceea ce demonstrează cererea cărții în eparhiile antiohiene.

Planul editorial al lui Atanasie Dabbās a continuat în 1707 cu *Cartea perlelor alese dintre predicile Sfântului Ioan Gură de Aur*, care cuprinde traducerea din greacă în arabă, întocmită de Dabbās înainte de 1700, a 34 de omilii ale Sfântului Ioan Gură de Aur, mare educator și teolog născut în orașul Antiohia, mult iubit de creștinii sirieni. Omiliile se referă la căință, virtuțile creștine, erezii, prorocii mincinoși, semnele apropierii Apocalipsei ș. a.

În 1708 a apărut *Cartea prorocirilor (Paremiarul)*, care cuprinde versiunea arabă a citirilor din Sfintele Scripturi la Vecernia din ajunul praznicelor mari, în posturi – la Liturghia Darurilor mai înainte sfințite, praznicul Nașterii Domnului, acela al Botezului Domnului și în Vinerea Mare. O parte din pericopele incluse aici apar și în *Ceaslovul* de la București (1702). Tipărit în același an, *Apostolul*, în arabă *Cartea Epistolelor care cuprinde scrierile Sfinților Apostoli și epistolele Apostolului Pavel*, este traducerea din greacă a lui ‘Abdallāh Ibn al-Faḍl, în secolul al XI-lea. A urmat un volum de *Omilii ale lui Atanasie [al IV-lea, patriarhul Ierusalimului]* (1452-1460), în număr de 66, traduse din greacă în arabă de Atanasie Dabbās, însoțite de *Omiliile Sfântului Ioan Gură de Aur la sărbătoarea Paștelui*. Prefața a fost scrisă de Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, care a cerut, a finanțat și a

supravegheat tipărirea cărții. Notara afirma la p. 5-6 ale prefeței sale: „Am socotit că aceasta este o carte prețioasă, scrisă cu chibzuință, care cuprinde învățături adunate pe scurt, folositoare sufletului, întinse pe tot anul, pentru toate duminicile și praznicele. Este una dintre marile lucrări ale lui Atanasie, patriarhul Ierusalimului [...]. Apoi noi am înțeles foarte bine de la unii care cunosc această limbă că negreșit trebuie [să apară] această tălmăcire frumoasă și folositoare, mai cu seamă că [este lucrarea] unui înalt și preacucernic patriarh al marelui oraș al lui Dumnezeu [Antiohia], preafericitul patriarh Atanasie Dabbās [...], care cunoaște foarte bine limba arabă.“

În 1711 au apărut: *Cărți din Sfânta Evanghelie*, o culegere de texte scripturistice rânduite pentru sărbătorile de peste an, cu lămuriri despre pasajele ce trebuie citite în duminici și la praznice; o pastorală a Sfântului Ioan Gură de Aur la Sfintele Paști, *Octoihul*, în arabă *Cartea Paraklitikon*, adică „Mângâietorul“, care cuprinde cele opt glasuri, canonul Paraclisului și luminânde, în două volume (cu pasaje în limba greacă). A fost prima ediție arabă a *Octoihului*; *Scurtă epistolă despre căință și mărturisire* [...] arătând ce trebuie să facă mărturisitorul și duhovnicul [sau] *Colierul perlelor înșirate ale mării taine a căinței și mărturisirii*, o antologie de texte traduse și adaptate în limba arabă de Atanasie Dabbās după autori greci neprecizați. O însemnare din text spune că autorul a adunat textele din „grădina învățătorilor“ (*bustān al-mu'allimīn*). Scrierea cuprinde: Prefață; Despre căință; Despre mărturisire; Despre calitățile pe care trebuie să le aibă duhovnicul; Încheiere.

Tiparnița de la Alep a încetat să lucreze la sfârșitul anului 1711, probabil din lipsa fondurilor necesare, care trebuie să fi fost considerabile. Cărțile tipărite de Atanasie Dabbas au fost ediții prime, reluate ulterior în numeroase versiuni, în primul rând *Liturghierul*. După despărțirea Bisericii Greco-Catolice melkite de vechea Biserică Antiohiană, în 1724, creștinii din Levant, indiferent de confesiune, au continuat să slujească cel puțin încă un secol după edițiile Dabbās de la Snagov, București și Alep.¹²

12. Vezi Virgil Cândea, *În 2008 – cinci secole de tipar românesc*, în *Logos Arhiepiscopului Bartolomeu al Clujului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Cluj-Napoca, 2001, p. 310.

Mai departe, programul editorial urmărit de Atanasie Dabbas inspirat de modelul antimian întâlnit în Țara Românească a fost preluat, în parte, de Abdallāh Zāher, fost ucenic în tiparnița de la Alep care, sub influența iezuiților, a trecut la catolicism și a fost hirotonit diacon al Bisericii Greco-Catolice din Alep. Acesta a întemeiat o tiparniță la Mănăstirea greco-catolică „Sfântul Ioan Botezătorul” din Șuweyr, tipărind aici începând din 1734. După o primă lucrare a unui autor iezuit, Johannes Eusebius Nieremberg (m. 1650), în atelierul lui Zāher au fost tipărite câteva cărți apărute prima oară în tiparnița lui Dabbās: o versiune greco-catolică a *Psaltirii* arabe, reluare a ediției de la Alep din 1706, cu prefața lui Zāher și zece imne la final (357 p.). Interesul special pentru accesul la această carte în versiune arabă este dovedit de numărul mare de reeditări: până în 1900 au fost tipărite la Mănăstirea din Șuweyr 15 ediții.

Au urmat *Ceaslovul*, după versiunea lui Atanasie Dabbās din 1702, și *Apostolul*, tipărit de ‘Abdallāh Zāher în 1759, după revizuirea limbii arabe, cu reeditări în 1770, 1792, 1813 și 1859. *Cartea prorocirilor (Paremiarul)*, Alep, 1708, a fost republicată la Șuweyr în 1775, 1810 și 1833, iar *Octoihul* a fost reluat tot aici în cinci ediții: 1767, 1784, 1816, 1856 și 1866.

Majoritatea cărților tipărite de Atanasie Dabbās conțin prefețe semnate de el care reflectă cu claritate țelurile care îl însuflețeau, între care primul era acela de a răspândi Cuvântul Domnului în limba vorbită de populațiile din provinciile levantine ale Imperiului Otoman. O altă rațiune a fost necesitatea de a lumina poporul pe care îl păstora, atât pe slujitorii altarelor cât și pe mireni, o misiune pe care o preluase de la ierarhii antiohieni precedenți, între care Meletie Karma, mitropolitul Alepului și apoi patriarh al Bisericii Antiohiene (Eftimie al II-lea, 1634-1635). Karma scrisese în prefața la *Ceaslovul* alcătuit de el: „Cea mai mare nevoie [a creștinilor] este să înțeleagă rugăciunea și să o facă.”¹³ La împlinirea acestei năzuințe a contribuit, fără îndoială, programul editorial al lui Atanasie Dabbās, care a preluat modelul ti-

13. Ms. 46 din biblioteca Mănăstirii Șaydnāyā din Siria, vezi *Catalogul cărților și manuscriselor. Mănăstirea patriarhală a Maicii Domnului Șaydnāyā* (în limba arabă), Damasc, Patriarhia Greco-Ortodoxă a Antiohiei, 1986, p. 48.

parnițelor românești înființate de marele ierarh și cărturar Antim Ivireanul, transferându-l în ținuturile creștine stăpânite de otomani.

Călătoriile la București în 2014 și 2016, la invitația Preafericitului Părinte Patriarh Daniel, ale Patriarhului Bisericii Greco-Ortodoxe a Antiohiei și Întregului Orient, Preafericitul Ioan al X-lea, au întărit vechile legături frățești pe care le-am evocat în cartea publicată recent la Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”. Anul 2016, declarat de Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române *Anul comemorativ al Sfântului Ierarh Martir Antim Ivireanul și al tipografilor bisericești*, mi se pare cel mai potrivit pentru a oferi ca omagiu cărturarilor din veacurile trecute rezultatele cercetărilor mele asupra scrierilor arabe tipărite la Snagov, București, Alep și, mai târziu, la Iași și Beirut. Aceste cărți au reunit arta și meșteșugul tipografic al românilor cu strădaniile credincioșilor din Patriarhia Antiohiei de a putea citi și răspândi credința creștină în Răsăritul arab.